

การปฏิรูปองค์การสงฆ์พม่า : ความสำเร็จภายใต้รัฐพุทธอุปถัมภ์

ผศ.ผดุง วรรณทอง

อาจารย์ประจำ ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

ความเชื่อที่สำคัญในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือการที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงส่งสมณทูตเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ ในปี พ.ศ.๒๔๑ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นหลังจากการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๓ การทำสังคายนาครั้งนี้พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งแคว้นมคธเป็นองค์อุปถัมภ์ และพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระเป็นประธานฝ่ายสงฆ์ เมื่อทำสังคายนาเสร็จสิ้น พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระต้องการให้พระพุทธศาสนาทั้ง ๓ คือ พระปริยัติศาสนา พระปฏิบัติศาสนา และพระปฏิเวธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองในดินแดนต่างๆ ดังนั้น พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระจึงขอพระราชทานพระเจ้าอโศกมหาราชให้อุปถัมภ์ในการส่งพระเถระที่เป็นลูกศิษย์เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่างๆ ๙ แห่ง และหนึ่งในดินแดน ๙ แห่ง คือ ดินแดนสุวรรณภูมิ พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระได้ส่งพระมหาเถระทั้ง ๒ คือ พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระไปยังสุวรรณภูมิ นี่เองเป็นเหตุการณ์ในด้านพระพุทธศาสนาที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะที่ภาคพื้นทวีป ชาวพม่าเชื่อว่าดินแดนสุวรรณภูมิที่พระโสณเถระและพระอุตตรเถระ เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนา คือเมืองสะเทิม (Thaton) เมืองท่าของชาวมอญ บริเวณอ่าวเมาะตะมะ ชาวมอญในสมัยโบราณเรียกเมืองนี้ว่า สุธรรมมาตี/สุธรรมนคร เมื่อครั้งที่พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระเดินทางมายังสุวรรณภูมิกล่าวถึงดินแดนแห่งนี้ว่า “เมืองนั้นตั้งอยู่ใกล้มหาสมุทร ฝิเสื่อน้ำมากินเด็กที่เกิดในพระราชสำนักเสมอ” พระปัญญาสาามีผู้แต่งศาสนวงศ์ได้อธิบายถึงเส้นทางและสถานที่ตั้งของเมืองสุวรรณภูมิ และสรุปว่าสุวรรณภูมิ คือเมืองสะเทิมว่า

“อนุมานทาง คือ จากเกาะสีหะไปถึงสุวรรณภูมิ มีระยะทางเท่ากันกับจากเมืองสุธรรมมาถึงสุวรรณภูมิ ประมาณ ๗๐๐ โยชน์ เรือใบใช้ลมแล่นอย่างเดียว แล่น ๗ วัน ๗ คืนถึง มีอยู่คราวหนึ่งปลาโลมาหนูนเรือ ๗ วันถึงเหมือนกัน” ดังนั้นนับว่าจากเมืองสุธรรม ถึงเกาะสีหะ ประมาณ ๗๐๐ โยชน์ เรือใบเวลาแล่นมาถูกต้องตรง (แล่นตามลม) ๗ วัน ๗ คืนถึง นี้คืออนุมานทาง

อนุมานสถานที่ คือกล่าวกันว่า สุวรรณภูมิอยู่ใกล้มหาสมุทรเป็นเมืองท่าใหญ่ พวกพ่อค้าชาวต่างประเทศมารวมกันที่นั่น เพราะฉะนั้นเด็กผู้ใหญ่ลงเรือสินค้าจากนครจัมปา เป็นต้น มายังสุวรรณภูมิ แม้เมืองสุวรรณภูมิปัจจุบันนี้ก็อยู่ใกล้มหาสมุทร นี้คืออนุมานสถานที่” ความเจริญรุ่งเรืองพระพุทธศาสนา

ในดินแดนมอญที่เป็นที่กล่าวขานในหลักฐานต่างๆ อยู่ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ก่อนที่พระเจ้าอโนรธาจะโจมตีเมืองสะเทิม ช่วงเวลาดังกล่าวพระพุทธศาสนาเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองในเมืองสะเทิม และเมืองสะเทิมเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของชาวมอญ หากการที่เมืองสะเทิมจะเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาได้นั้นต้องส่งสมความรู้ในด้านพระพุทธศาสนาเป็นระยะเวลายาวนานก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ด้วยประการฉะนี้แล

ชาวพยู และชาวมอญเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในกลุ่มแม่น้ำอิระวดี และคนทั้ง ๒ กลุ่มได้นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นเวลานาน ศาสตราจารย์ลูช ได้ตั้งข้อสังเกตว่าชาวพม่าน่าจะได้รับอิทธิพลด้านพระพุทธศาสนาเถรวาทจากคนทั้ง ๒ กลุ่ม ก่อนปี ค.ศ. ๑๐๕๗ เมื่อครั้งที่ชาวพม่าอพยพมาตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำอิระวดีในประมาณ ค.ศ. ๙ ชาวพม่าได้พบกับชาวมอญที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณกย็อกเซ ชาวมอญซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทอยู่ก่อนแล้วอาจถ่ายทอดความรู้ในด้านพระพุทธศาสนาเถรวาทให้แก่ชาวพม่า ชาวพยู และชาวพม่ามีความใกล้ชิดในด้านเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ชาวพยูยังเป็นกลุ่มคนที่ถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาทแก่ชาวพม่าด้วยเช่นกัน นับจากนั้นเป็นต้นมาพระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในดินแดนแห่งนี้จนกระทั่งถึงปัจจุบัน^๑

ประเทศพม่า ดินแดนแห่งพระพุทธศาสนา เป็นประเทศที่รวมคนหลากหลายเชื้อชาติ จำนวน ๖๗ เชื้อชาติ มีภาษาหลักและภาษาท้องถิ่นมากถึง ๒๔๒ ภาษา โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพม่า ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ศาสนาประจำชาติของชาวพม่า คือ ศาสนาพุทธ นิกายเถรวาท ในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ รัฐบาลพม่าได้ประกาศบัญญัติให้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เพราะมีผู้นับถือศาสนาพุทธจำนวนมากถึง ๘๐ % ศาสนาคริสต์ ๗ % ศาสนาพื้นบ้าน ๖ % ศาสนาอิสลาม ๔ % ศาสนาฮินดู ๒ % อื่นๆ ๑ %^๒

ความเห็นแตก จิ้งแยกนิกาย

การแตกนิกาย (Gaining) ของพระพุทธศาสนาในพม่า นั้น มีความเก่าแก่เท่าๆ กับประวัติศาสตร์คณะสงฆ์แห่งพม่าเลยทีเดียว พระเจ้าอโนรธา (Anawrahta) แห่งอาณาจักรพุกามได้รวบรวมคณะสงฆ์ให้เป็นปึกแผ่นภายใต้แนวทางของสำนัก “ชินอรหัน” (Shin Arahana) ทำให้พระพุทธศาสนาของพม่าเกิดเอกภาพขึ้นประมาณหนึ่งศตวรรษ ต่อมาในสมัยพระเจ้าอุซนา (Uzana) คณะสงฆ์ได้แยกออกเป็นสองฝ่าย คือ อริยวาสี (พระป่า) กับคามวาสี (พระบ้าน)

^๑ ผดุง วรรณทอง, Sociology จัดระเบียบผี จัดระเบียบคน, วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๘): ๒๗๙-๒๘๐.

^๒ วิกีพีเดีย, ประเทศพม่า, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://th.wikipedia.org/wiki> [๒๔ ตุลาคม ๒๕๖๐].

คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ พระบ้านได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนักอินวา (Inwa) ในตอนบนของพม่า ส่วนตอนล่างของพม่านั้น พระเจ้าธรรมเจดีย์ (Dhammaceti) แห่งเมืองบาโก (Bago) ได้รวบรวม คณะสงฆ์ให้เป็นปึกแผ่น โดยการให้พระสงฆ์อุปสมบทใหม่ทั้งหมดภายใต้พระพุทธานิกาย มหาวิหาร (Mahavihara) จากศรีลังกา (ประมาณ ค.ศ.๑๔๘๐) ดังข้อความปรากฏในศิลาจารึกวัดกัลยาณี

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ และ ๑๗ พระสงฆ์พม่าโดยรวมเกิดความย่อหย่อนในพระธรรมวินัย ราชวงศ์ คองบอง (Konbaung) จึงได้เข้ามาตรวจสอบคณะสงฆ์ จนเกิดเป็นเอกภาพขึ้นมาอีกประมาณ ๗ ทศวรรษ ต่อมาคณะสงฆ์พม่าเกิดแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ อีกครั้งหนึ่ง เมื่ออุจากรา (U Jagara) เจ้าสำนักพระปา ชเวกิง (Shwegyin) ผู้เคร่งครัดในพระวินัย ได้รับนิมนต์จากพระเจ้ามินดง (Mindon) ให้เข้าไปพำนักในเมืองมันดัลเลย์ (Mandalay) อันเป็นเมืองหลวงในปี ค.ศ.๑๘๖๐ โดยพระเจ้ามินดง ทรงให้คำมั่นว่า คณะสงฆ์ของท่านจะได้อยู่อย่างเป็นเอกเทศโดยไม่ต้องปะปนกับพระสงฆ์อื่นๆ ทำให้ เกิดเป็น “นิกายชเวกิง” (Shwegyin Gaing) ขึ้นในเวลาต่อมา ขณะเดียวกันพระสงฆ์ที่เหลือทั้งหมดซึ่งเป็นพระสงฆ์ส่วนใหญ่ของประเทศ และอยู่ภายใต้การปกครองของสมเด็จพระสังฆราช (Thathanabaing) ก็ได้กลายเป็น “นิกายธุดธรรมะ” (Thudhamma Gaing) นับแต่นั้นมา

ปัจจุบัน พระพุทธศาสนาในพม่าประกอบด้วย ๒ นิกายใหญ่ ได้แก่ ชเวกิง กาย (Shwegyin gaing) และ ธุดธรรมะ กาย (Thudhamma gaing) และนิกายย่อยอื่นๆ อีกมากมาย เช่น ธรรมานุธรรมะ มหาตวายะ (Dhammanudhamma Mahadwaya) ไวลูวุน (Weiluwun) ธรรมวินัยนุโลม มูลาดวายะ (Dhammavinayanuloma Muladwaya) ธรรมยุติกะ (Dhammayuttika) จาตุภูมิกะ มหาสติปฐฐาน เฮนเกทวิน (Catubhummika Mahasatipatthana Hngettwin) คณะวิมุตกาโด (Ganavimut-Gado) และ อนุกัจจิง ดวายะ (Anaukchaung Dwaya) เป็นต้น นิกายเหล่านี้แตกต่างกันเพียงรายละเอียดของ พระวินัยและข้อวัตรปฏิบัติเท่านั้น^{๑)}

โครงสร้างองค์กรการปกครองคณะสงฆ์พม่าในปัจจุบัน

พม่ามีเนื้อที่มากกว่าไทย แต่คนน้อยกว่าไทย แบ่งเขตการปกครองออกเป็น ๗ รัฐ ๗ มณฑล รวมเป็น ๑๔ มีเจ้าคณะภาค ๑๔ รูป ส่วนเจ้าคณะจังหวัดมีประมาณ ๔๐ รูป ไม่มีเจ้าคณะหน ในพม่า มีวัดประมาณ ๕๐,๐๐๐ วัด พระภิกษุสามเณร รวมกัน ๕๐๐,๐๐๐ รูป แม่ชี ๓๐๐,๐๐๐ คน ไม่มีภิกษุณี ในอดีตราชวงศ์ คองบอง รัชสมัยของพระเจ้าปะดุง ตั้งคณะสังฆราชเพียง ๘ รูป

^{๑)} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวินวัฒน์, พระพุทธศาสนาในพม่า, [ออนไลน์], (แหล่งที่มา) : <http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=12287> [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].

ปัจจุบัน มีกรรมการมหาเถรสมาคม ๔๕ บวก ๒ ซึ่งบังคับว่าต้องเป็นสมเด็จพระสังฆราช (พม่า เรียกว่า “ตาดะนาบาย” และเลขานุการ สมาชิกที่มีสิทธิคัดเลือกสมเด็จพระสังฆราชได้จากทั่วประเทศ มีประมาณ ๓๐๐ รูป^๔

ธรรมราชาครองเมือง องค์กรสงฆ์เรื่องรอง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือ “สาส์นสมเด็จพระสังฆราช” ได้กล่าวถึงพระเจ้าธรรมเจดีย์กษัตริย์พม่า (พ.ศ. ๒๐๑๕-๒๐๓๕) ว่า “รับสั่งให้ราชบุรุษไปบอกภิกษุ ซึ่งเคยสะสมทรัพย์สมบัติ คือ เงินทองช้างม้าและทาสกรรมกร เป็นต้น มาแต่ก่อน ขอให้เลือกเอา อย่างหนึ่ง คือสละทรัพย์สมบัติทั้งปวงเสีย แล้วบวชแปลงประพฤติดำรงพระพุทธานุญญัติต่อไปหรือ มิฉะนั้น ถ้ายังอาลัยในทรัพย์สมบัติไม่ทิ้งได้ ก็ให้สึกออกไปเป็นคฤหัสถ์ครองทรัพย์สมบัตินั้นต่อไป พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงเริ่มจัดการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๑๙ จัดอยู่ ๓ ปี จึงสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๒”^๕

คำถามชวนให้คิดว่า พระเจ้าธรรมเจดีย์ เป็นใคร? มาจากไหน? ทำไม? จึงทรงปฏิรูปองค์กร คณะสงฆ์พม่าในสมัยนั้นจนประสบผลสำเร็จ ?

ประวัติโดยย่อ

พระเจ้าธรรมเจดีย์ กษัตริย์แห่งรามัญประเทศ (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๐๑๓-๒๐๓๕) ร่วมยุคกับ พระบรมไตรโลกนาถ แห่งสยามประเทศ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) และพระเจ้าติโลกราช แห่งล้านนาประเทศ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๙๘๕-๒๐๓๐) ต่างสงบศึกทำนุพระศาสนา

พระนางเซงสอบู เป็นพระราชธิดาในพระเจ้าราชาธิราช แห่งกรุงหงสาวดี อาณาจักรมอญ ตะละเจ้าท้าวนางกษัตริย์ ครองราชสมบัติอยู่ ณ กรุงหงสาวดีเสด็จไปนมัสการพระเกศาธาตุ ณ เมืองตะเกิง (เขตตากอง ย่างกุ้ง) ทุกปีมิได้ขาด เมื่อแรกได้ราชสมบัติภายในห้าขวบนั้น เสด็จเป็นพยุหยาตราใหญ่ พร้อมไปด้วยพลพยุหเสนา ทัพทิวเมืองทั้งปวงเป็นอันมาก นอกกว่านั้นเสด็จเป็นปรกติหาได้ตั้งขบวน พยุหะไม่

ขณะนั้นมีสามเณรองค์หนึ่งบวชอยู่วัดศรีปรางค์ มีสติปัญญาสามารถขึ้นไปเรียนหนังสือ ณ เมือง พุกาม ๕ ขวบก็ได้จับพระไตรปิฎกขึ้นใจ แล้วกลับลงมาอยู่ที่วัดศรีปรางค์ ณ กรุงหงสาวดี เทียวเทศนา ให้คนทั้งปวงฟังไพเราะยิ่งนัก ชาวบ้านชาวเมืองทั้งปวงก็ชวนกันสรรเสริญชมสติปัญญาสามเณรว่า

^๔ พระศรีธวัชเมธี (ชนะ ธรรมธโช), “ยลพม่า”, [ออนไลน์], (แหล่งที่มา) : http://www.mcu.ac.th/En/articlecontent_desc.php?article_id=602&articlegroup_id=132 [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].

^๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระสังฆราช เล่มที่ ๘**, (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา ๒๕๐๔), หน้า ๑๗.

รู้พระไตรปิฎกซึ่งแลเสียงไพเราะ สำแดงธรรมน่าฟังด้วย กิตติศัพท์ลือเข้าไปในพระราชวัง พระนางเจ้าแผ่นดินได้ทราบ ดังนั้น ก็ทรงพระปสาทะโสมนัส จึงมีพระเสาวนีย์ตรัสสั่งให้นิมนต์สามเณรนั้นเข้ามาถวายพระธรรมเทศนาเนื่องๆ มิได้ขาด พระนางเจ้าแผ่นดินทรงพระราชศรัทธามีพระทัยเสนาหาในสามเณรนั้นเปรียบประดุจพระราชบุตรเกิดแต่พระอุทร แล้วพิจารณาพระองค์เป็นราชมาตุปัฐฐายิกา ครั้นสามเณรมีชนมายุได้ ๒๐ ปีบริบูรณ์แล้ว พระนางเจ้าแผ่นดินก็ถวายเครื่องสมณบริขาร ให้จัดการอุปสมบทสามเณรนั้นเป็นพระภิกษุ พระอุปชฌาย์ให้ฉายาชื่อว่า พระมหาปิฎกธร ปรากฏในพระพุทธศาสนา

ต่อมา พระเจ้าแมงระฉะวากิ หรือพระเจ้าสีหสู ผู้ครองกรุงรัตนบุรีอังวะได้ทราบว่าทะเลเจ้าท้าวพระนางเจ้าแผ่นดินหงสาวดีนั้น เสด็จมานมัสการพระเกศธาตุ ณ เมืองตะเกิงเป็นปรกติ หาเป็นพยุหยาตราใหญ่มาไม่ จึงตรัสปรึกษาเสนาบดีทั้งปวงว่า บัดนี้เมืองหงสาวดีถอยกำลังแล้วพระเจ้าแผ่นดินเป็นสตรี ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งจะมีปัญญาและแก้วทวารมีฝีมือนั้นหาไม่ได้ พระนางเจ้าแผ่นดินเล่า จะเสด็จไป ณ ที่ไกลพระนคร ก็มีได้เสด็จโดยขบวนพยุหยาตราประมาทพระองค์อยู่ เราคิดจะแต่งกองทัพลงไปคุ้มคอยจับนางกษัตริย์มาเป็นมเหสีเสียให้ได้ ก็เห็นเราจะได้เมืองหงสาวดีโดยง่าย มิต้องรบพุ่งให้ลำบากเลย ท่านทั้งปวงจะเห็นประการใด เสนาบดีทั้งปวงก็เห็นด้วย พระเจ้าแมงระฉะวากิ จึงให้จัดทัพม้าสองทัพ เลือกล้วนที่แก้วทวารมีฝีมือเข้มแข็ง ให้มั่งนันทะสูเป็นแม่ทัพยกลงมา ตรัสสั่งให้คุ้มทัพ คอยอยู่จับนางกษัตริย์ให้ได้ ครั้นได้ศฤงฆ์มั่งนันทะสูกับนายทัพนายกองทั้งปวงก็ถวายบังคมลา ยกทัพม้าลงมา ครั้นใกล้เมืองตะเกิงก็แยกย้ายกันออกคุ้มทัพอยู่ชายป่านอกเมือง แล้วแต่งทหารกองคอยเหตุไว้

ฝ่ายทะเลนางพระยาท้าวมหันธุ์พระองค์ ก็เสด็จมาหวังจะนมัสการพระเกศธาตุ ตามเคยทุกปีนั้น ครั้นเสด็จมาใกล้เมืองตะเกิงตรงกองทัพพม่าชุมนุมอยู่นั้น ทหารกองคอยเหตุเห็นแล้วก็รีบไปแจ้งแก่มั่งนันทะสูๆ แจ้งก็เร่งยกทัพม้าออกมาสกัดตีขบวนแห่ทะเลนางพระยาท้าวที่ยกมานั้น ก็ได้ต้านทานสู้รบกันเป็นสามรบพม่าฆ่ามอญล้มตายเป็นอันมาก เพราะเหตุหานายทัพนายกองผู้ใหญ่ที่เคยชำนาญการสงครามมิได้จึงแตกแก่พม่า มั่งนันทะสูก็จับได้ข้างพระที่นั่ง กับพระองค์นางกษัตริย์ พาไปถวายพระเจ้าอังวะๆ ก็มีพระทัยยินดีนัก จึงพระราชทานรางวัลแก่มั่งนันทะสู แลนายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมาก แล้วก็ตั้งทะเลเจ้าท้าวไว้เป็นพระอัครมเหสีเอก โปรดขนานพระนามว่า “เสจาโป” พระเจ้าอังวะมีพระทัย เสนหายิ่งนัก

ฝ่ายเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงหงสาวดี รู้ว่าพระเจ้าอังวะแต่งกองทัพให้ลอบลงมาตี ได้พระนางเจ้าแผ่นดินไปแล้วดังนั้น ครั้นจะแต่งกองทัพไปติดตามเล่าก็ไม่ทันท่วงที จึงปรึกษากันโดยราชการแผ่นดิน พนักงานผู้ใดก็ให้ปัญหาว่ากล่าวกันตามพนักงานปกครองแผ่นดินไว้ ราษฎรทั้งปวงก็อยู่เย็นเป็นสุข

หาอันตรายมิได้ เมื่อตะละนางพระยาทำวได้ครองราชสมบัตินั้น มีพระชนมายุได้ ๒๐ ปี เสวยราชสมบัติ อยู่ในกรุงหงสาวดีได้ ๘ ปี จึงได้ตกไปเป็นพระอัครมเหสีพระเจ้าแมงระนะวากี อยู่ ณ กรุงอังวะนั้น ๒๒ ปี เป็นพระชนมายุ ๕๐ ปี ครั้นอยู่มาพระเจ้าอังวะคลายความเสนา่หลง แสจอาไปพระอัครมเหสีก็มี พระทัยขัดเคืองนัก ทรงพระดำริการซึ่งจะหนีกลับมายังกรุงหงสาวดีเนืองๆ มิได้ขาด แต่ยังหาผู้จะช่วย ชักนำมิได้

ฝ่ายพระมหาปิฎกธรรมาภิษุ ตั้งแต่ได้รู้ว่าพระเจ้าอังวะแต่งกองทัพให้มาจับพระนางเจ้าแผ่นดินผู้มี พระคุณแก่ตัวไปแล้ว ก็ไม่สบายใจเลย มีความวิตกอยู่ทุกวันทุกเวลา คิดจะติดตามไปให้พบพระนางเจ้า แผ่นดินจงได้ จึงตามขึ้นไปด้วยกับนิสิตศฤหส์ ๔ คน อันเป็นที่ร่วมคิดไว้ใจ ครั้นถึงกรุงอังวะก็พากัน เข้าไปอาศัยอยู่ ณ อาวาสแห่งหนึ่งเป็นพระอารามหลวง เทียบแสดงพระธรรมเทศนาจนพระราชาและ ประชาชนเลื่อมใส ออกอุบายจนสามารถนำตัวพระนางเซงสอบู หนีออกมาจากกรุงรัตนบุระอังวะ ได้อย่างปลอดภัยและกลับมาครองราชสมบัติในกรุงหงสาวดีตามเดิมอย่างร่มเย็น

วันหนึ่ง ขณะที่พระนางทรงช้างเลียบเมืองพะโค ทหารรักษาพระองค์ก็พยายามกั้นทางในถนน ให้เสด็จผ่าน มีชายผู้หนึ่งลุกขึ้นคัดค้านว่า “หญิงแก่คนนีเดินทางไปโน่นมานี่อยู่เสมอๆ เมื่อไรจะรู้จักอยู่ บ้านสักที” พระราชินีทรงพระสรวลและตะโกนใส่หน้าชายผู้นั้นว่า เขาพูดถูกต้องอย่างยิ่ง ขณะนั้น พระนางทรงพระดำริว่า พระธิดาก็ทรงสุภาพเกินไปที่จะปกครองบ้านเมือง พระนางจึงคิดถึงพระอาจารย์ คือ พระธรรมเจดีย์และพระธรรมपालะ แต่ทั้งสองก็มีอายุและฐานะในคณะสงฆ์ใกล้เคียงกัน ทั้งยังมี ความรู้ดี ใจบุญเสมออีกด้วย ดังนั้น พระนางจึงทรงเลือกบาตรใหญ่สองใบ ใบหนึ่งบรรจุอาหารที่ สรรแล้วอย่างวิเศษและอีกใบหนึ่งใส่เครื่องราชอิสริยยศ แล้วพระนางก็ทรงนิมนต์ให้พระทั้งสองรูปนั้น มาบิณฑบาตในท้องพระโรงต่อหน้าข้าราชการที่แต่งเต็มยศอย่างงดงามตระการตา ยิ่ง พระทั้งสองรูป มาถึงและเลือกบาตรรองคละใบ พระธรรมเจดีย์เผอิญเลือกได้บาตรที่ใส่เครื่องราชอิสริยยศและได้รับ เลือกตั้งเป็นกษัตริย์ จึงต้องสีก เพื่ออภิเษกสมรสกับพระธิดาของพระราชินี และรับราชบัลลังก์^๖

เมื่อพระเจ้าธรรมเจดีย์ขึ้นเสวยราชย์ในเมืองหงสาวดี พบว่าคณะสงฆ์ในเมืองหงสาวดีเกิดแตกแยก แบ่งออกเป็น ๖ นิกาย ต่างฝ่ายต่างประพฤตริ่งเกียจไม่ร่วมสังฆกรรมกัน พระองค์ทรงวิตกว่าการณั พระศาสนาเห็นที่จะทรุดโทรมเสื่อมถอย ทรงปรารถนาที่จะฟื้นฟูพระศาสนาให้รุ่งเรืองดังเดิม จึงปรึกษากับพระสงฆ์ทุกนิกายเพื่อหาทางรวมเป็นหนึ่งเดียว พระมหาเถระเหล่านั้นเพ็ดทูลว่า การจะยกนิกายใด ว่าบริสุทธิ์และยุคนิกายอื่นเข้าหาสังคายนาศาสนาดังว่า เห็นที่จะสำเร็จประโยชน์ยากนัก เหตุเพราะ คงจะประพฤตริ่งเกียจกันอยู่ เห็นแต่เกาะลังกานั้นแลที่งดงามด้วยผ้ากาสาวพัสเตอร์ บริบูรณ์พร้อมด้วย

^๖ หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า A History of Burma, แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

พระนักปราชญ์ผู้ฉลาดแตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถา หากได้อุปสมบทจากคณะสงฆ์ผู้สืบสายโดยตรงมาจากพระมหินทเถระแล้วไซ้ เห็นที่การฟื้นฟูพระศาสนาจะสำเร็จประโยชน์ตามพระราชประสงค์เป็นมั่นคง

พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงโหม่นสยงนัก โปรดให้คัดเลือกพระเถระ ๒๒ รูป และพระภิกษุอนุจรอีก ๒๒ รูป รวม ๔๔ รูป พร้อมแต่งราชทูตให้เชิญพระราชสาส์นพาทพระสงฆ์ลงเรือ ๒ ลำ นำไปสู่เกาะลังกา (พ.ศ. ๒๐๑๘) สมัยนั้นกษัตริย์ลังกามีพระนามว่าพระเจ้าภูวนกพาหุที่ ๖ (พ.ศ. ๒๐๑๒-๒๐๒๐) ผู้เป็นเจ้าปกครองอาณาจักรโกฏฏู ครั้นทราบพระราชประสงค์ของพระเจ้าหงสาวดีตั้งคำกราบทูลของราชทูตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินลังกาทรงยินดีเป็นนักหนาโปรดให้เอาเรือขนานทอดทำเป็นโบสถ์กลางแม่น้ำกัลยาณี แล้วนิมนต์ให้คณะสงฆ์ลังกาบวชแปลงพระมอญสิ้นทุกรูป “พระวรมันมหาเถระ” นั้นโปรดให้ทำหน้าที่เป็นพระอุปัชฌาย์กลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งนั้น “พระธรรมกิตติมหาเถระ” เป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้เหตุที่แยกบวชเป็นสองกลุ่มก็ด้วยมีพระราชประสงค์ให้พระมอญได้ศึกษาทั้งวิปัสสนาธุระและคันถธุระครบถ้วน เนื่องจากว่าพระวรมันมหาเถระเป็นหัวหน้าสงฆ์ฝ่ายอริยวาสีแตกฉานด้านวิปัสสนาธุระ ส่วนพระธรรมกิตติมหาเถระเป็นหัวหน้าสงฆ์ฝ่ายคามวาสีเชี่ยวชาญด้านคันถธุระ ครั้นพิธีอุปสมบทเสร็จสิ้นแล้ว พระเจ้าภูวนกพาหุฯ กษัตริย์ลังกาได้พระราชทานทินนามพระมอญ ๒๒ รูป แล้วส่งพระมอญทั้งปวงกลับเมืองหงสาวดี

ครานั้นพระเจ้าธรรมเจดีย์โปรดให้มีพิธีต้อนรับอย่างยิ่งใหญ่ จากนั้นให้สร้างโบสถ์เป็นพัทธสีมา เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการทำสังฆกรรม ตั้งชื่อว่า “กัลยาณีสีมา” ตามนามสถานที่อันพระมอญได้ไปบวชมา แต่ครั้งจะให้ชาวมอญอุปสมบทขณะนั้นก็หาอุปัชฌาย์มิได้ เพราะพระมอญที่ไปบวชแปลงมามีพรรษาน้อยไม่ครบอุปัชฌาย์ภาวะ จึงเที่ยวสอบถามหาพระภิกษุรูปอื่น ครั้งนั้นได้พระเถระรูปหนึ่งนามว่า “สุวรรณโสภณ” ผู้เคยไปบวชแปลงมาจากลังกาทวีป ณ สีมากลางแม่น้ำกัลยาณี มีพระวรมันเถระองค์ก่อนเป็นพระอุปัชฌาย์ ปัจจุบันบวชมาแล้วนับได้ ๒๖ พรรษา จึงได้นิมนต์ท่านเป็นพระอุปัชฌาย์ทำหน้าที่เป็นประธานสงฆ์ให้อุปสมบทกุลบุตรเมืองหงสาวดีในกัลยาณีสีมา จนบังเกิดมีพระสงฆ์ลังกาวงศ์สืบต่อตามลำดับมา

การฟื้นฟูพระศาสนาของพระเจ้าธรรมเจดีย์สำเร็จตามพระราชประสงค์ทุกประการ ครานั้นมีกุลบุตรชาวมอญสมัครใจออกบวชประพตตามคติลังกาวงศ์เป็นจำนวนมาก จากกัลยาณีสีมาระบุว่า สมัยนั้นมีพระสงฆ์สายลังกาวงศ์ในรามัญประเทศที่เป็นชั้นคณาจารย์ ๘๐๐ รูป พระภิกษุฆราวาสอีก ๑๔,๒๖๕ รูป โดยแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ กลุ่ม กล่าวคือ “คามวาสี” ประเภทหนึ่ง และ “อริยวาสี” อีกประเภทหนึ่ง สันนิษฐานว่าผลแห่งความพากเพียรของพระเจ้าธรรมเจดีย์น่าจะส่งผลอีกหลายร้อยปีก่อนที่จะเข้าสู่สภาพทรุดโทรมเสื่อมถอย เมื่อบ้านเมืองแตกแยกล่มสลายภายหลัง

เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือ การฟื้นฟูอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาของพระเจ้าธรรมเจดีย์ครั้งนี้ เป็นแบบอย่างอันดีแสดงถึงประเพณีการบำเพ็ญบารมีธรรมราชา ตามธรรมเนียมแห่งพระพุทธศาสนา ที่สืบทอดมาจากพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียประเทศ จนเป็นเหตุให้กษัตริย์ไทยอีกหลายพระองค์ ประพฤติตาม ดังเช่น พระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา (พ.ศ.๑๙๕๒-๒๐๓๐) และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งอาณาจักรอยุธยา (พ.ศ.๑๙๙๑-๒๐๓๑)^๓

จารึกกัลยาณีของพระเจ้าธรรมเจดีย์แห่งรามัญประเทศนี้เอง ที่ได้กลายเป็นต้นแบบการปฏิรูป คณะสงฆ์สืบมาจวบจนปัจจุบัน เป็นธรรมดาว่า การที่จะปล่อยให้ศาสนจักรขึ้นมามีบทบาทมีอำนาจ มีอิทธิพลและควบคุมมวลชนเหนืออาณาจักร ย่อมเป็นสิ่งที่ชนชั้นปกครองคือกษัตริย์ยอมไม่ได้ จึงต้อง ทำทุกวิถีทางที่จะกำจัดคู่แข่งที่สำคัญ คือศาสนจักร แต่เพื่อกาลใดศาสนจักรมีกำลังแรงกล้า ยากที่จะ กำจัดหรือต่อกรได้ มาตรการขั้นสุดท้ายที่อาณาจักรต้องงดกลยุทธออกมาสู่ก็คือ การดึงเข้ามาเป็น สมัครพรรคพวกให้ได้ โดยการยกย่อง สรรเสริญ แม้กระทั่งต้องประเคนด้วยอามิส และเมื่อกาลใด ศาสนจักรตกหลุมพรางที่อาณาจักรขุดล่อไว้ เมื่อนั้นศาสนจักรย่อมสยบอยู่ภายใต้อาณัติของอาณาจักร ด้วยประการฉะนี้

สรุปได้ว่า ปัจจัยที่เป็นสาเหตุทำให้พระเจ้าธรรมเจดีย์ปฏิรูปคณะสงฆ์สำเร็จ เพราะ

๑. พระองค์ทรงใช้อำนาจสูงสุดในการปกครองทั้งอาณาจักร และศาสนจักร ดังเช่นบูรพกษัตริย์ พระเจ้าอโนรธามังช่อ ได้ทรงดำเนินนโยบายจัดระเบียบผิัจระเปียบคนได้รับชัยชนะที่ยิ่งใหญ่ที่เรียกว่า “ธรรมวิชัย”^๔

๒. สร้างความบริสุทธิ์และชอบธรรมให้แก่คณะสงฆ์โดยการส่งพระสงฆ์ไปอุปสมบทใหม่ในลังกา

๓. ให้การอุปถัมภ์บำรุงคณะสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ โดยสมบูรณและทั่วถึง เรียกว่า สัปบายะทุกประการ

๔. พระองค์ยอมทรงเข้าใจหัวอกพระ หัวอกโยมดี จึงสามารถตอบสนองความต้องการของ คณะสงฆ์ได้อย่างดียิ่ง สมดังคำกล่าวที่ว่า “ไม่เคยเป็น ส.ส. อย่าพูดเรื่องการเมือง ไม่เคยนุ่งผ้าเหลือง อย่าพูดเรื่องการวัด” แต่พระเจ้าธรรมเจดีย์เพราะพระองค์ทรงผ่านสถานะมาทั้งสองประการ

ยุคสงครามโลกครั้งที่สอง (ค.ศ. ๑๙๔๒-๔๕) รัฐบาลของ ดร.บาเมียว (Dr.Ba Maw) ที่ญี่ปุ่นหนุนหลังอยู่ ได้จัดตั้งสภากลางสงฆ์ทุกนิกาย (Grand Council of the Sangha of All Orders) ขึ้น เพื่อรวมพระสงฆ์พม่าในทุกนิกายให้เป็นหนึ่งเดียว ภายหลังจากที่อังกฤษได้เข้ายึดครองพม่าอีกครั้งหนึ่ง

^๓ ลังกาภูมาร, เล่าเรื่องเมือง(ศรี)ลังกา รวมบทความวิชาการในวาระรอบหนึ่งทศวรรษ, (สาละพิมพ์การ: นครปฐม, ๒๕๖๐), หน้า ๖๖-๖๙.

^๔ ผดุง วรรณทอง, Sociology จัดระเบียบผิัจระเปียบคน, วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๘): ๒๙๐.

ในปี ค.ศ. ๑๙๔๕ ผู้นำพระสงฆ์ (Sayadaw) ทางตอนล่างของพม่าได้พยายามที่จะฟื้นฟูสภากลางสงฆ์ขึ้นมาใหม่ แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะความแตกต่างทางนิกายได้

ในปี ค.ศ. ๑๙๔๗ ออง ซาน (Aung San) ผู้นำพม่าประสบความสำเร็จในการเจรจาที่กรุงลอนดอน เพื่อให้มีการเลือกตั้งขึ้นในพม่า นายพลออง ซานได้รับชัยชนะในการเลือกตั้ง แต่ก็ถูกลอบสังหารเสียก่อน และกลายเป็นวีรบุรุษของการต่อสู้เพื่อเอกราช นายพลอูนู (U Nu) ได้เข้ามาสานงานต่อจนกระทั่งพม่าได้รับเอกราชจากอังกฤษในวันที่ ๔ มกราคม ค.ศ. ๑๙๔๘

ทศวรรษที่ ๑๙๕๐ นายกรัฐมนตรีอูนูได้พยายามฟื้นฟูพุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนากลายเป็นสถาบันหลักในโครงสร้างของรัฐ มีการสังคายนาพุทธศาสนาครั้งที่ ๖ ในปี ค.ศ. ๑๙๕๔ นายพลอูนูพยายามผลักดันนโยบาย “พุทธสังคมนิยม” (Buddhist Socialism) ในแบบฉบับของพม่า โดยรัฐจะให้หลักประกันในด้านปัจจัยสี่ (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค) แก่ประชาชน และพระพุทธรูปให้แนวทางในด้านจิตใจและจริยธรรม ความพยายามของนายพลอูนูยังไม่ประสบผลสำเร็จนักก็เกิดรัฐประหารขึ้นก่อน รัฐบาลทหารพม่าได้แยกตัวออกจากเรื่องของศาสนา โดยปล่อยให้คณะสงฆ์ดำเนินการด้านศาสนาไปตามลำพัง

การประชุมเรียกร้องของชาวพุทธประสบความสำเร็จในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๑๙๘๐ เมื่อมีการผ่านร่างกฎหมาย ๓ ฉบับ (การจำกัดระเบียบคณะสงฆ์ การแก้ไขความขัดแย้งด้านพระวินัย และการถือหนังสือสุทธิของพระสงฆ์) การลงมติ ๔ ข้อ (การปฏิรูประบบการสอบพระปริยัติธรรม การห้ามพิมพ์พระพุทธรูปและเจดีย์ในสิ่งตีพิมพ์ที่ไม่เหมาะสม การห้ามบุคคลภายนอกพักอาศัยในเขตสงฆ์ และการจับพระปลอมสึก) และการเลือกตั้งองค์กรศาสนาที่สำคัญอีก ๓ แห่ง ทั้งนี้ เพื่อรักษาพระศาสนาให้บริสุทธิ์ รุ่งเรือง และยั่งยืน ภายหลังจากการประชุม เจดีย์มหาวิชัยะ (Mahavijaya) ได้ถูกสร้างขึ้นบนเนินเขาเล็กๆ ตรงข้ามกับเจดีย์ชเวดากอง เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการรวมตัวครั้งสำคัญของคณะสงฆ์พม่า

แต่อย่างไรก็ตาม ในสมัยที่มีการเลือกตั้งอย่างอิสระในพม่า แนวคิดสังคมนิยมผสมศาสนาพุทธของนายพลอูนู ได้รับการสนับสนุนจากมวลชนมากที่สุด จนแม้เมื่อนายพลอูนูหันมาสนใจศาสนามากขึ้นในตอนหลัง ถึงขั้นหันหลังให้กับลัทธิมาร์กซ์ เลิกเชื่อวิธีการใช้เผด็จการโดยชนชั้นกรรมาชีพ นายพลอูนู ก็ยังชนะการเลือกตั้งในปี ๑๙๖๐ อย่างท่วมท้น และทันทีนั้น นายพลอูนู ก็ประกาศให้พม่าเป็นพุทธประเทศ หรือพุทธรัฐ (Buddhist State) อย่างเต็มที่ โดยมีลักษณะที่พิเศษ ๗ ประการ คือ

๑. ประกาศศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ
๒. รัฐบาลจะปกป้อง เทิดทูน และสนับสนุนพุทธศาสนา พระธรรมคำสอน และการตรัสรู้
๓. รัฐจะช่วยเหลือในการสร้างเจดีย์ และโรงพยาบาลสำหรับสงฆ์
๔. จะให้มีการสอนศาสนาพุทธในโรงเรียนต่างๆ และโรงเรียนที่จะตั้งขึ้นใหม่ในธรณีสงฆ์

๕. กำหนดวันหยุด และเฉลิมฉลองตามพิธีศาสนาพุทธ
๖. เจ้าหน้าที่รัฐบาลไม่จำเป็นต้องนับถือพุทธ
๗. ประกันสิทธิ และเสรีภาพในการสวดมนต์ บวงสรวงของทุกศาสนา

หลักการข้อ ๖-๗ ก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ยุวสงฆ์ และการนำเอาหลักการไปปฏิบัติก็ไม่เหมาะสม ทำให้ได้รับการต่อต้านจากกลุ่มนับถือศาสนาอื่นและฝ่ายทหาร ผลที่สุดนายพลอนุ ก็ถูกนายพลเนวิน ทำการรัฐประหารในปี ๑๙๖๒^๙

บทสรุป

ปัจจุบันคณะสงฆ์พม่ามีกฎหมายคณะสงฆ์ หรือที่เรียกว่า “กฎหมายพื้นฐานสำหรับพระสงฆ์” (เทียบกับไทย คือ พรบ.คณะสงฆ์) ซึ่งได้มีการแก้ไขปรับปรุงตามยุคตามสมัย โดยมีสังฆมหานายกสมาคมหรือเทียบเท่ามหาเถรสมาคมของไทยเป็นคณะผู้บริหาร รัฐบาลให้ความอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์สามเณรในเรื่องการสร้างเจดีย์ และโรงพยาบาลสำหรับพระภิกษุสามเณร ส่วนค่าใช้จ่ายอื่นๆ ได้รับการถวายโดยศรัทธาของพุทธศาสนิกชน หรือที่เรียกว่าเงินที่ได้รับจากการอุปการะโดยหน้าที่ธรรมจรรยา และในอดีตกาลมีบางนิกายได้ประกาศและแสดงให้ชาวบ้านได้รับรู้ว่าเงินเป็นสิ่งพอกพูนกิเลส หรือการจับเงินเป็นอาบัติ จนทำให้ได้รับความนิยมในขณะนั้น แต่ก็ไม่ได้ถือปฏิบัติทั่วประเทศ เฉพาะรัฐหรือมณฑลเท่านั้น นิกายส่วนใหญ่สามารถรับและจับเงินได้ ทั้งในรูปการถวายปัจจัยในงานมงคลและอวมงคล เช่นเดียวกับกับพระสงฆ์ไทยในปัจจุบัน และที่สำคัญประเทศพม่ายังไม่มีแนวความคิดที่จะจัดเก็บภาษีจากพระภิกษุสามเณร เหมือนกับบางประเทศ

ฉะนั้น รัฐบาลของประเทศที่มีผู้นับถือศาสนาพุทธเป็นส่วนมาก ถ้าต้องการจะปฏิรูปองค์กรสงฆ์ให้ประสบความสำเร็จและยั่งยืน สมดังคำพังเพยที่ว่า “ปลูกเรือนตามใจผู้อยู่ ปลูกอู่ตามใจผู้นอน” จะต้องมี ๓ ให้ คือ

๑. ให้องค์กรสงฆ์มีส่วนร่วมในการเสนอแนะแนวทางการปฏิรูปอย่างเป็นรูปธรรม
๒. ให้การอุปถัมภ์พระพุทธานุอย่างมิให้ขาดตกบกพร่องและอย่างต่อเนื่อง
๓. ให้ความคุ้มครองป้องกันพระพุทธานุเสมือนหนึ่งว่าเรารักสถาบัน

หากแม้รัฐทำได้เช่นนี้ ก็เป็นอันหวังได้ว่า การปฏิรูปองค์กรสงฆ์ ไม่ใช่เรื่องเพ้อฝัน เราท่านทั้งหลายจะเห็นได้ในชาตินี้แล เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้

^๙ เสรีภาพ ณ ชะเยียง, ศาสนาและการเมืองในพม่า, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://hoyoyonnk.blogspot.com/2013/10/blog-post_9193.html [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].

เอกสารอ้างอิง

- ผดุง วรรณทอง. Sociology จัดระเบียบผี จัดระเบียบคน. วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๘) : ๒๙๐.
- สังกาศุมาร. เล่าเรื่องเมือง(ศรี)ลังกา รวบรวมบทความวิชาการในวาระรอบหนึ่งทศวรรษ. สาละพิมพ์การ: นครปฐม, ๒๕๖๐.
- สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์. สาส์นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคฤสุภา, ๒๕๐๔.
- หม่องทินอ่อง. ประวัติศาสตร์พม่า A History of Burma. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๑.
- ทวิวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. พระพุทธศาสนาในพม่า. [ออนไลน์]. (แหล่งที่มา) : <http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=12287> [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].
- วิกิพีเดีย. ประเทศพม่า. [ออนไลน์]. (แหล่งที่มา) : <https://th.wikipedia.org/wiki> (24 ตุลาคม ๒๕๖๐).
- พระศรีธวัชเมธี (ชนะ ธรรมธโช). “ยลพม่า”. [ออนไลน์]. (แหล่งที่มา) : http://www.mcu.ac.th/En/articlecontent_desc.php?article_id=602&articlegroup_id=132 [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].
- เสรีภาพ ฦ ชะเยือง. ศาสนาและการเมืองในพม่า. [ออนไลน์]. (แหล่งที่มา) : http://hoyoyonnk.blogspot.com/2013/10/blog-post_9193.html [๑๕ สิงหาคม ๒๕๖๐].

